

УДК 94:027.1

С.Н. Грипич

ТАЄМНИЦІ БІБЛІОТЕКИ ЯРОСЛАВА МУДРОГО: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті осмислюється роль Ярослава Мудрого у розвиткові духовної культури Київської Русі, писемності й появи перших книг і заснування бібліотеки у могутній державі русичів. Розкриваються припущення щодо факту знищення відомої у Європі бібліотеки князя, а також увага акцентується на значенні відродження культурної спадщини, її вивчення та аналізу сучасним поколінням науковців.

Ключові слова: Київська Русь, середньовіччя, князь Ярослав Мудрий, культура русичів, бібліотека, книги, освіченість, монастирі, богослужбова література, літописи.

The article is understood the role of Yaroslav the Wise in the development of spiritual culture of Kievan Rus, writing and appearance of the first books and establishing libraries in powerful Rus state. Uncover the assumptions about the destruction of Europe's famous library of Prince and the primary emphasis is placed on the importance of the revival of cultural heritage, its study and analysis of the current generation of scientists.

Keywords: Kievan Rus, medieval, Prince Yaroslav Mudryk, Rus culture, library, books, education, monasteries, religious literature, chronicles.

Давньоруська держава характеризується високим рівнем культурного розвитку, що підтверджується низкою якісних зрушень у житті східного слов'янства. Цей феномен вчені закономірно пояснюють тісними зв'язками з Візантією, Хазарією, країнами Центральної і Західної Європи. Вплив згаданих країн на культурний поступ в Київській Русі був справді значним, хоча й не вирішальним. У давньоруській культурі не було галузі, розвиток якої не спирався б на багатовікові, іноді тисячолітні місцеві традиції, збагачені впливом сусідніх народів.

Видатною постаттю, із числа багатьох відомих у той час, безперечно, був і залишається у пам'яті сучасників, великий князь Ярослав Мудрий. Саме його активна громадсько-культурна діяльність тривалий період викликає жваві дискусії у фахових колах, стаючи об'єктом значної кількості історичних, культурологічних, літературознавчих, мистецтвознавчих тощо досліджень.

Історіографічною базою представленої статті є ґрунтовні праці провідних вчених, присвячені вивченню біографії та діяльності Ярослава Мудрого. У першу чергу акцентуємо увагу на праці П.Толочка «Ярослав Мудрий» [53]. На нашу думку, книга представляє інтерес, тому що написана на багатому документальному матеріалі й присвячена детальному опису життя та діяльності видатного руського князя.

Робота видатного історика М.Грушевського «Ілюстрована історія України» заслуговує на нашу увагу тим, що в ній вчений також не обійшов стороною діяльність Ярослава Мудрого. У дослідженні цілий розділ «Ярослав; Ярославичі» присвячено аналізу політичної діяльності князя, а тому, також є важливим для нашої розвідки.

При вивченні культурно-просвітницького внеску у розвиток Київської Русі цікавою стала праця російського вченого О.Глухова «Мудрые книжники Древней Руси: От Ярослава Мудрого до Ивана Федорова» [5]. У книзі автор наголошує на найбільших і найвидатніших книжних зібраннях, починаючи з першого, заснованого Ярославом Мудрим.

Законодавча діяльність князя Ярослава змістовно висвітлена в монографії вченого О.Зиміна «Правда русская» [15].

Серед посібників відзначимо працю Д.Дорошенка «Нарис історії України» [10], у першому томі якої автор досить вдало розкриває державницьку діяльність Ярослава

Мудрого.

Крім змістовних праць і посібників нами використано низку статей у збірниках та перевиданнях відомих вчених, що стосуються різних питань діяльності Ярослава Мудрого. Це розвідки І.Крип'якевича «Князь Ярослав Мудрий» [24], стаття К.Панаса у його книзі «Історія Української Церкви» [31] та багато інших.

Специфіку культури Київської Русі, її зв'язок із європейською спільнотою та кращими духовними традиціями вивчали П.Брицький [4], В.Горський [6], М.Грушевський [7, 8, 9], М.Костомаров [18], М.Котляр [19, 20, 21, 22], І.Крип'якевич [23, 24], П.Толочко [48, 49, 50, 51, 52, 53], Я.Щапов [54] та інші.

Неодноразово вивчали внесок Ярослава Мудрого у культурну скарбницю русичів М.Брайчевський [3], М.Пещак [33, 34, 35], Н.Солонська [39, 40, 41, 42, 43, 44, 45].

Розвиток книжкової культури середньовіччя і, зокрема, внесок у цю шляхетну справу Ярослава Мудрого, аналізували І.Баренбаум [2], Я.Запаско [14], А.Кобяк [17], А.Кузьмін [25], Д.Ліхачов [26, 27], М.Мещерський [28], М.Нікольський [30], М.Розов [36], Б.Сапунов [37, 38], О.Творогов [46, 47].

Уся одержана із згаданих наукових праць інформація допомогла розширити і удосконалити раніше відомі знання, а також надала можливість у нових умовах культурного життя України осмислити роль і значення діяльності відомого князя в культурі Київської Русі.

Як відомо, з ім'ям Ярослава Мудрого пов'язаний розквіт давньоруської культури й наукових знань. Високий авторитет Київської Русі підтверджувався династичними шлюбами, укладеними з найвпливовішими людьми Європи і не тільки. Скрізь, куди приходили доньки Ярослава, вони несли із собою багате придане, міцні моральні засади та високий рівень культури. Історичні хроніки розповідають про шлюб Анни Ярославни з королем Франції Генріхом I. Ще за життя чоловіка вона стала співправительницею Франції. Після смерті Генріха I Анна була регентшею і досить успішно управляла королівством. Із собою вона привезла слов'янське Євангеліє, на якому присягали всі наступні правителі під час коронування. На терени Франції Анна успішно принесла найвищі досягнення культури України-Русі і гідно їх продовжила.

Князя Ярослава з повним правом можна назвати фундатором книжності й інтелектуальності на Русі. Він зібрав навколо себе освічених людей – Никона, Нестора літописця, митрополита Іларіона та інших. Було укладено перший літописний звід, розвивалися писемність та оригінальна література, сформувались елітні та інтелектуальні династії.

Як встановлено наукою, більшість книжок, перекладених із грецької та інших іноземних мов, були церковними, богослужбовими. Поряд із ними на Русі поширювалися трактати з історії, філософії, права, природничих наук. Книжкові майстерні були створені як у Києві, так і в інших містах Русі: Новгороді Великому, Чернігові, Полоцьку. Саме за сприяння й ініціативи князя у Києві в 1037-1039 роках було створено перший літописний звід. Вчені називають його найдавнішим. Так розпочалася писемна історія давньоруського народу. Найдавніший звід став підґрунтям для появи наступних літописів – київського і новгородського. Їх сліди знайдено академіком О.Шахматовим у Несторовій «Повісті временних літ» та в Новгородському першому літописі старшого й молодшого зводів.

На давньоруських землях тоді виникло багато шкіл, у яких дітей навчали грамоті. Існують припущення, що в Києві при монастирях існували й навчальні заклади вищого типу, де студіювали історію, літературу, богослов'я, природничі науки.

Бібліотека ж була заснована великим князем у 1037 році як книгосховище в Софійському соборі Києва. Сам собор, який в ті часи був кафедрою київського митрополита, став центром духовного і культурного життя держави. В його численних приміщеннях були організовані одні з перших в Україні школи, були так само створені майстерні перекладачів та переписувачів книг. Навколо стіни собору були розташовані приміщення для проведення

народних зборів, в яких обговорювалися основні проблеми внутрішньої і зовнішньої політики країни.

Ярослав Мудрий організував появу бібліотеки за сімнадцять років до власної смерті. Він практично створював, а не збирав книги, адже кожну із них спочатку перекладали з грецької, болгарської та інших мов і тільки лише після цього вручну копіювали та переплітали. Князь був справжнім поліглотом і тому історики впевнені, що він теж міг брати активну участь у цій кропіткій і важкій роботі. В результаті вдалося зробити близько тисячі книг.

Кожна рукописна книга була справжнім шедевром. Як відомо, тоді паперу ще не існувало, тексти були написані на пергаментях, які були зроблені зі шкіри молодих телят і овець. Щоб створити одну книгу середніх розмірів, необхідна шкіра цілого стада телят. Обкладинки були зроблені з сап'янової шкіри та прикрашені золотом, сріблом зі вставками з діамантів, смарагдів і перлів.

Деякі книги з бібліотеки свого батька відвезла до Франції в 1048 році як придане молодша дочка Ярослава Мудрого - Анна Ярославна. Ставши дружиною французького короля Генріха I, вона, відповідно, стала королевою Франції. Як вже зазначалося, одна з привезених нею книг - рукописне Євангеліє. Книга стала знаменитою під назвою - Реймське Євангеліє і всі французькі королі, до Людовика XIV, за сім століть, вступаючи на королівський престол, присягали саме на цій стародавній книзі з бібліотеки Ярослава Мудрого.

Ще одна частина книг була передана в якості приданого іншим донькам князя, які також вийшли заміж за представників правлячих династій Стародавньої Європи: Анастасія - за короля Угорщини Андрія I, Елізабет - за короля Норвегії Гарольда III. Проте основна частина бібліотеки, створена великим князем, навіть після його смерті в 1054 році, поза всяким сумнівом, перебувала в Києві.

У 1240 році після тривалої облоги місто було зайняте військами хана Батия, а в результаті - зруйноване і спалене практично вщент. Із тих пір бібліотека загубилася з поля зору істориків. Ось вже протягом семи століть дослідники намагаються знайти її сліди, але їх робота, поки що, проходить без особливого успіху.

Найбільш популярною серед жителів Києва залишається версія, що з'явилася у другій половині 1980-х років двадцятого століття. У той час вже були доступними для проведення досліджень чимало секретних архівів. Згідно із записами стало відомо, що в 1934 році під час будівництва заміської резиденції для першого секретаря Київського обкому партії П.Постишева на території, де раніше розташовувався Межигірський монастир, робочі виявили підвал, вщент заповнений стародавніми книгами, які були рукописними в масивних шкіряних палітурках і великого формату.

Таємничий підвал зрівняли з землею, а всім очевидцям у ввічливій формі наказали мовчати про побачені стародавні книги. Згодом, практично на тому ж місці, але з іншими суб'єктами у 1980-х роках стався ще один цікавий випадок. При ритті котловану будівельники знову натрапили на печеру, заповнену дерев'яними полицями з почорнілими від часу давніми книгами. Начальник будівництва, побоюючись порушення графіка роботи, знову наказав затоптати в землю нещасливий скарб. Ситуація виявилася парадоксальною: будівельники весь час знаходили старі книги, вчені били на сполох, а бездушні керівники знову і знову наказували замурувати рідкісні фоліанти.

Наскільки реальними і правдивими є ці історії, одразу відповісти досить складно. Як могли книги з бібліотеки Ярослава потрапити в Межигірський монастир? Хто і навіщо привіз їх сюди, настільки далеко від початкового місця зберігання? Відомо, що Межигір'я - мальовнича територія, розташована в 20 кілометрах від Києва в верх по течії річки Дніпро. Воно не випадково було обрано в якості заміської урядової резиденції української політичної еліти. Ще Ярослав Мудрий побудував тут неподалік, у Вишгороді, княжий замок. Останні два роки свого життя, великий князь прожив тут, далеко від міської суєти столиці. Ярослав працював над підготовкою першого правового кодексу «Руська Правда». У

цій кропіткій роботі він не міг обійтися без додаткового вивчення літератури з конкретного питання. Таким чином, відповідно можна зробити припущення, що частина бібліотеки могла бути з ним. Ці книги після смерті Ярослава Мудрого в 1054 році і могли опинитися в Межигірському монастирі.

За даними різних джерел, підгрунття цього монастиря було закладено або грецькими ченцями (988 рік), або князем Андрієм Боголюбським (1161 рік). Немає сумніву, що Межигірський монастир, за часів Київської Русі міг бути великим духовним центром, а значить - мав значне зібрання книг. «Золотий час» Межигірського монастиря настав у XVII столітті, коли в 1653 році він був обраний центральним монастирем запорізького козацтва. Монастирську казну золотом і сріблом поповнювало вдячне козацтво, а бібліотека постійно поповнювалася пожертвованими книгами.

Проте всього лиш сто років тривав розквіт Межигірського монастиря і його насельників. Найвищим указом від 3 серпня 1775 року імператриця Росії Катерина II ліквідувала Запорізьку Січ. У 1787 році, під час зупинки в Києві, Катерина II хотіла відвідати відомий запорізький монастир. Про намір високої особи були негайно повідомлені монахи і напередодні візиту монастир був спалений дотла. Історики впевнені, що це був навмисний акт, як протест проти ліквідації Запорізької Січі.

Є думка, що монахи не хотіли віддавати свої дорогоцінні книжкові скарби російській імператриці. Вони сховали їх у печери і розвели величезні багаття, щоб зробити обманний хід. Подобається нам це чи ні, але ця гіпотеза найбільш реально пояснює, принаймні, можливість, де можна знайти стародавню бібліотеку в Межигір'ї.

Отже, Київська Русь за часи правління Ярослава Мудрого розвинула духовні традиції своїх попередників, мала тісні стосунки з багатьма сусідніми народами і досягла нечуваного розквіту.

Саме за сприянням князя Ярослава культурний розвиток України-Русі піднявся на якісно новий рівень. Сталися суттєві зміни у світогляді русичів, розпочалося їхнє входження в європейський культурний світ через опанування писемності, розвиток освіти й естетичних традицій візантійської культури, для якої були характерні урочистість, шляхетність, пишність, витонченість. Поряд із народним активно розвивається професійне мистецтво, релігійна і світська література, архітектура й монументальний живопис, іконопис, хорова та інструментальна музика.

Роки князювання Ярослава Мудрого (1019-1054 рр.) були часом, коли Київська Русь перебувала в zenіті могутності. Саме тому усі європейські держави прагнули до налагодження дружніх відносин з Київською Руссю.

Джерела та література

1. Багалій Д.І. Нарис і історії України / Дмитро Іванович Багалій. – К.: Час, 1994. – 288 с.
2. Баренбаум И. История книжки / И.Е.Баренбаум. - М., 1984.
3. Брайчевський М. Утвердження християнства на Русі / М.Ю.Брайчевський. - К., 1983. - С. 17.
4. Брицький П. Німецькі мандрівники і посли про Україну історії середньовіччя і Нового часу / П.Брицький // Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ століття. - Чернівці, 2000. - С. 209-211.
5. Глухов А.Г. Мудрые книжники Древней Руси: От Ярослава Мудрого до Ивана Федорова / Алексей Глухов. – М. : Экслибрис-пресс, 1997. – 255 с.
6. Горський В. Святі Київської Русі / В.С.Горський. – К.: Либідь, 1994.
7. Грушевський М. Історія України-Русі / М.С.Грушевський. - В 11-ти т., т.1-2. – К.: Наукова думка. – 1991.
8. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття / М.С.Грушевський. – К.: Наукова думка. – 1991.
9. Грушевський М. Ярослав. Ярославичі / Михайло Сергійович Грушевський. //

- Ілюстрована історія України / АН України. Ін-т історії України; Вступ. ст. В.А.Смолія, П.С.Соханя. – К., 1992. – С. 98-107.
10. Дорошенко Д. Нарис історії України. У 2 томах / Дмитро Іванович Дорошенко. – Т.І. – К. : Глобус, 1991. – 238 с.
  11. Древняя Русь в свете зарубежных источников. – М.: Логос, 1999.
  12. Иванцов І.О. Стародавній Київ / Іван Овсійович Іванцов. – К. : Фенікс, 2003. – 367 с.
  13. Історія України в особах. IX – XVIII ст. – К.: Абрис, 1996.
  14. Запаско Я. Мистецькі рукописні пам'ятки України / Я.Запаско. - Л., 1997. - С. 3.
  15. Зимин А. Правда Русская / Александр Александрович Зимин. – М. : Наука, 1999. – 360 с.
  16. Київська Русь. Культура. Традиції : Зб. наук. праць. - К., 1982. - 152 с.
  17. Кобяк А. Индексы отреченных и запрещенных книг в русской письменности / А.Н.Кобяк // Древнерусская литература: Источниковедение. - Л., 1984. - С. 45 - 55.
  18. Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Н.И.Костомаров. – В 3-х кн., кн. 1. – М.: Книга, 1990.
  19. Котляр М. Ярослав Мудрий (До 1000-річчя з часу народження) / М.Ф.Котляр // Український історичний журнал - 1978. - № 6.
  20. Котляр Н. Древняя Русь и Киев в летописях, преданиях, легендах / Н.Ф.Котляр. – К.: Дніпро, 1986.
  21. Котляр М. Історія України в особах: Давньоруська держава / Микола Федорович Котляр. – К. : Україна, 1996. – 240 с.
  22. Котляр М. Тріумвірат Ярославичів (1054-1073 рр.) / Микола Федорович Котляр // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 1998. – № 5. – С. 337-343.
  23. Крип'якевич І. Історія України / І.П.Крип'якевич. – Львів: Світ, 1991.
  24. Крип'якевич І. Князь Ярослав Мудрий // І.Крип'якевич, М.Дольницький, Історія України. – 2-ге вид., перероб. і доповн. Є.Гринівим. – Л., 1991. – С. 57-63.
  25. Кузьмин А. Начальные этапы древнерусского летописания / А.Г.Кузьмин. - М., 1977.
  26. Лихачев Д. Исследования по древнерусской литературе / Д.С.Лихачев. - Л., 1986.
  27. Лихачев Д. Развитие русской литературы X-XVII вв. Эпохи и стили / Д.С.Лихачев. - Л., 1973.
  28. Мещерский Н. Источники и состав древней славяно-русской переводной письменности IX - XV вв. / Н.А.Мещерский. - Л., 1978.
  29. Нікітенко Н. Свята Софія Київська: історія в мистецтві / Надія Миколаївна Нікітенко. – К. : Академперіодика, 2003. – 332 с.
  30. Никольский Н. Рукописная книжность древнерусских библиотек (XI - XVII вв.) / Н.К.Никольский. - С-Пб, 1914.
  31. Панас К. Ярослав Мудрий // Панас К. Історія Української Церкви / Костянтин Панас. – Львів., 1992. – С. 19-21.
  32. Первая русская библиотека // Библиограф. - 1891. - № 11. - С. 135-136.
  33. Пещак М. Бібліотека Ярослава Мудрого й зародження в ній бібліо-графічного опису / М.М.Пещак // Наук. пр. Нац. б-ки України імені В.І. Вернадського. Вип. 2. - К., 1999. - С. 219-227.
  34. Пещак М. Перша східнослов'янська енциклопедія / М.М.Пещак // Бібл. вісн. - 1996. - № 2. - С. 32-35.
  35. Пещак М. 925 років визначній давньоруській пам'ятці - Збірнику Святослава 1076 року / М.М.Пещак, Н.Г.Солонська // Бібл. вісн. - 2001. - № 6. - С. 52-53.
  36. Розов Н. Книга Киевской Руси / Н.Н.Розов. - М., 1977.
  37. Сапунов Б. Книга и читатель на Руси в XVI в. / Б.В.Сапунов // Книга. Исследования и материалы. - 1983. - Сб. 46. - С. 60-80.
  38. Сапунов Б. Судьба книжного (литературного) наследия Киевской Руси / Б.В.Сапунов // Русская литература, 1972. - № 3. - С. 57 - 64.

39. Солонська Н. Книгознавчі читання в НБУВ присвячені реконструкції бібліотеки Ярослава Мудрого / Н.Солонська // Бібл. вісн. - 1999. - С. 45-46.
40. Солонська Н. Автори книг бібліотеки Ярослава Мудрого: біографічні матеріали / Н.Г.Солонська // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. - 2001. - Вип. 7. - С. 333-383;
41. Солонська Н. Збірник Святослава 1073 року як джерело для вивчення та реконструкції фонду бібліотеки Ярослава Мудрого (до 930-річчя від часу створення) / Н.Г.Солонська // Вісн. Книжкової Палати. - 2003. - № 7/8.
42. Солонська Н. Ярослав Мудрий. Державний діяч, книжник (До 950-річчя від часу смерті) / Н.Г.Солонська // Вісн. Книжкової Палати. - 2004. - № 5. - С. 53-57.
43. Солонська Н. Бібліотека Ярослава Мудрого в працях вітчизняних науковців (1918 р. – 10-ті роки ХХІ століття) / Н.Г.Солонська // Зб. наук. пр. Ін-т історії України НАН України. – 2005.
44. Солонська Н. Давньоруська бібліотека як поліфункціональна система та як утворення в системі культури Київської Русі / Н.Г. Солонська // Культура народів Причорномор'я. - 2005. - № 60, Т.1. - С. 9-19.
45. Солонська Н. Книжна культура Київської Русі та Бібліотека Ярослава Мудрого в контексті наукових поглядів Михайла Грушевського (на матеріалах фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) / Н.Г. Солонська // Культура народів Причорномор'я. - 2007. - № 100, Т. 2. - С. 37-44. - Бібліогр.: 70 назв. - укр.
46. Творогов О. Древнерусские хронографы / О.В.Творогов. - Л., 1975.
47. Творогов О. Древнерусские четьи сборники XII - XIV вв. / О.В.Творогов // ТОДРЛ. - 1988. - Сб41. С. 197 - 214.
48. Толочко П. Древняя Русь: Очерки социально-политической истории / П.П.Толочко. - К., 1987.
49. Толочко П. Київська Русь / П.П.Толочко. – К.: Абрис, 1996.
50. Толочко П. Історичні портрети: Із історії давньоруської європейської політики X-XIII ст. / П.П.Толочко. – К.: Наукова думка, 1990.
51. Толочко П. Бібліотека Ярослава Мудрого / П.П.Толочко // Від Русі до України. - К., 1997. - С. 100-106.
52. Толочко П. Тайна библиотеки Ярослава Мудрого / П.П.Толочко // Наука и жизнь. - 1975. - № 1. - С. 70-71.
53. Толочко П. Ярослав Мудрий / П.П.Толочко. - К.: Альтернатива, 2002. - 270 с.
54. Щапов Я. Государство и церковь Древней Руси X-XIII вв. / Я.Н.Щапов - Москва, 1989. - С. 139.